

АНТИКОЛОНІАЛЬНА ХУДОЖНЯ СТРАТЕГІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕАЛІСТИЧНІЙ ПРОЗІ 1870-Х РОКІВ

ANTICOLONIAL ARTISTIC STRATEGY IN UKRAINIAN REALIST PROSE OF THE 1870'S

Кирильчук О.М.,

orcid.org/0000-0002-1603-6580

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української літератури

Рівненського державного гуманітарного університету

У статті розглядаються практики контрдискурсивного опору українського письменства XIX століття російському колоніальному дискурсу. Романтики протиставляють імперському нарративу глорифікацію України козацької епохи як часу національної самостійності та етнокультурної самобутності. Письменники ж 1870-х років зосереджують увагу на проблемах сучасності, тобто у сферу їх художнього спостереження потрапляє дійсність колонізованого патріархального українського суспільства. Панас Мирний та Іван Білик у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні» та Іван Нечуй-Левицький у повісті «Микола Джеря» апелюють до осмислення негативних наслідків кріпацтва, яке постає практикою колоніального поневолення України. Письменники-реалісти наголошують на тому, що соціальне підкорення селянства здійснюють поміщики з неукраїнського світу (поляки, росіяни), які демонструють і національне домінування над українським рустикальним простором. Влада цієї соціальної групи є наслідком толерування російської імперської експансії, оскільки метрополія винагороджує захопленими територіями своїх слуг та силою зброї тримає в покорі колонізованого.

У центрі творів українських письменників-реалістів постає герой-нонконформіст, який кидає виклик колоніальній системі, що паралізувала патріархальне середовище України. Однак шлях протагоністів є своєрідним відбиттям запорозької традиції через утечу від несвободи в степ. Відповіддю на метропольний тиск є насилля, яке спочатку є наслідуванням колоніальних методів, застосованих до українських героїв, а згодом перетворюється на форму боротьби з несправедливістю колоніального світу. Використання методів жорстокості свідчить про неможливість персонажів з українського патріархального суспільства подолати колоніальну травму, тому козацьку енергію опроти спрямовують у непродуктивне русло розбійництва. Водночас автори наголошують, що лінія активного опору імперії провокує вихолощення персонажів на особистому рівні, наслідком чого стає руйнування родинного життя. Так, українська проза 1870-х років окреслює масштаби вкоріненості колоніальних практик в українське рустикальне життя, руйнуючи його із середини та деморалізуючи його активних представників.

Ключові слова: колоніальний дискурс, контрдискурсивні практики, метрополія, колоніальна травма, рустикальне середовище, образ Іншого.

The article deals with the practices of counter-discursive resistance of the Ukrainian literature of the 19th century to the Russian colonial discourse. The Romantics contrast the imperial narrative with the glorification of Ukraine in the Cossack era as a time of national independence and ethnocultural identity. The writers of the 1870's, on the other hand, are focused on the problems of the present, and thus the reality of the colonized patriarchal Ukrainian society came into the optics of their artistic observation. Panas Myrny and Ivan Bilyk in the novel "Do oxen low when mangers are full?", and Ivan Nechuy-Levytsky in the novel "Mykola Dzherya" appeal to comprehension of the negative consequences of serfdom, which is shown as the practice of colonial enslavement of Ukraine. Realist writers emphasize that the social conquest of the peasantry is carried out by landowners from the non-Ukrainian world (Poles, Russians), who thus demonstrate national dominance over the Ukrainian rustic space. At the same time, the power of this social group is a consequence of tolerating Russia's imperial expansion, as the metropolis rewards its servants with occupied territories and keeps the colonized in subjection by force of arms.

At the heart of the works of Ukrainian realist writers, there is a nonconformist hero who challenges the colonial system that has paralyzed Ukraine's patriarchal environment. However, the path of the protagonists is a kind of reflection of the Zaporozhian tradition through the escape from imprisonment in the steppe. An important response to metropolitan pressure is violence, which is initially an imitation of colonial methods applied to Ukrainian heroes, and later becomes a form of combating the injustices of the colonial world. The use of methods of cruelty testifies to the inability of characters from the Ukrainian patriarchal society to overcome the colonial trauma, while the Cossack energy of resistance is directed to the unproductive course of a robbery. At the same time, the authors emphasize that the line of active resistance of the empire provokes the depletion of the characters on a personal level, destroying family life. Thus, the Ukrainian prose of the 1870's outlines the scale of the colonial practices rooted in Ukrainian rustic life, destroying it from within and demoralizing its active representatives.

Key words: colonial discourse, counterdiscursive practices, metropolis, colonial trauma, rustic environment, image of the Other.

Постановка проблеми. Українські романтики формують потужну контрдискурсивну стратегію опору російському колоніальному дискурсу, що

полягала у вибудовуванні національного історичного нарративу та була спробою вийти за межі метропольної аксіології. У такій антиколоніаль-

ній літературній моделі вагомого значення набула ідеалізація доколониального минулого України як часу вітчизняної самобутності, історичної повноцінності. Романтична козакофільна тенденція не лише постулювала етнокультурну окремішність українського простору, а й глорифікувала мілітарну потугу національного світу.

Натомість в умовах художньої та світоглядної трансформації українського письменства в другій половині XIX століття авторами сформовано іншу стратегію літературного опору імперії. Усталення реалістичної стильової манери в прозі 1860–90-х років інспірує переорієнтування контр-дискурсивних моделей і на тематичному, і на ідейному рівнях. Аналітичне заглиблення реалістів у соціальне життя сучасності, розкриття взаємозв'язку соціуму та індивіда відсувають на другий план історичні мотиви, тобто осмислюється не «золота доба» доколониального минулого, а колониальне сьогодення. Отже, українська реалістична проза другої половини XIX століття потребує докладного постколониального перепрочитання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняне письменство демонструє практику тривалого опору російській «літературній імперії» та формування проєкту національної тожсамості. У цьому контексті методологічний ресурс постколониальних студій дозволяє окреслити проблемні місця історії української літератури та стратегії подолання в сучасному культурному просторі колониального комплексу.

У вітчизняному літературознавстві до постколониального підходу зверталися Марко Павлишин [5], Тамара Гундорова [1], Ніла Зборовська [2], Олена Юрчук [9] та ін. Однак осмислення саме української реалістичної літератури в контексті художніх практик опору культурному колониалізму лише спорадично відображено в літературознавчій науці. Зокрема, Ніла Зборовська в питанні осмислення національної травми, завданої українській культурі російським метропольним дискурсом, наголошує на тому, що саме реалістичній прозі 1870-х років удається представити докладну картину «національної духовно-психологічної катастрофи в умовах колониального гніту», що інспірувало «несвідоме переродження української мужності» [2, с. 140]. Максим Тарнавський, характеризуючи прозу Івана Нечуя-Левицького, апелює до того, що «Україна посідає центральне місце» у творах письменника, а головною загрозою її існування є Російська імперія, яка здійснює соціальний та національний тиск на український світ [7, с. 134]. Отже, проблема контр-дискурсивних страте-

гій у літературі українського реалізму потребує докладного постколониального аналізу.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в спробі постколониально осмислити художні практики контр-дискурсивного опору російському культурному колониалізму в українській реалістичній прозі 1870-х років (на матеріалі творів Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба режуть воли, як ясла повні» та Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря»).

Виклад основного матеріалу. Вітчизняні письменники другої половини XIX століття, на відміну від романтиків, утрачають інтерес до заглиблення в історичні теми, однак прагнуть витворити деталізовану картину сучасної національної кризи українського світу. У бажанні віднайти відповіді на проблеми соціальної дійсності автори-реалісти усвідомлюють важливість екскурсів у минуле, де метрополія в Україні здобуває тотальну владу і над суспільством, і над окремим індивідом. Так, романтична контр-дискурсивна стратегія глорифікування козацької минувшини в прозі 1870-х років зазнає суттєвих концептуальних змін: ретроспекції в минуле увиразнюють початок процесу колонізування Російською імперією українського простору.

Одним зі знакових моментів репрезентації колониального поневолення України постає тема кріпацтва, яка в прозі 1870-х років демонструє домінування російської імперської системи над українським рустикальним середовищем. Панас Мирний та Іван Нечуй-Левицький не випадково звертаються до осмислення саме кріпащини українського селянства, оскільки художнє заглиблення в цю проблему дозволяє увиразнити масштаби колониальної травми, розмірковувати над її наслідками у вимірі дійсності другої половини XIX століття.

Панас Мирний та Іван Білик у романі «Хіба режуть воли, як ясла повні» й Іван Нечуй-Левицький у повісті «Микола Джеря» вибудовують розлогу модель колонізованого світу, в якій підкорення імперією українського традиційного суспільства відбувається на національному, соціальному, культурному рівнях. Метропольна практика закріпачення селянства провокує витворення біполярної картини з чітким протиставленням поміщицької та селянської сторін.

У текстах Панаса Мирного та Івана Білика й Івана Нечуя-Левицького увиразнено ситуацію потрапляння українського селянського середовища під владу соціально привілейованих прошарків Російської імперії: «з половини двадцятих до шістдесятих років був у нас золотий вік

панського панування» [3, с. 131]. Однак для прозаїків 1870-х років така ситуація не є ілюстрацією соціального розширення українського суспільства під метропольним тиском, але чітко віддзеркалює пригноблення України і на соціальному, і на національному рівнях, оскільки панський світ репрезентовано образами Іншого, хоча в процесі скасування Катериною II козацьких автономних державних інституцій українська шляхта була зрівняна в правах із російським дворянством і, відповідно, зберегла свої володіння. Однак українські автори-реалісти свідомо маркують поміщиків як представників неукраїнського світу, які є лояльними до імперської політики, за що і винагороджені соціальною владою над українським селянством. Едвард Саїд наголошує, що в романі Джейн Остін «Менсфілд парк» добробут аристократичної родини Бертранів засновано на заморських колоніальних володіннях в Антигуа, згадки про які авторка свідомо оминає, натякаючи на їх наявність лише однією деталлю. Так, дослідник вважає, що така форма замовчування в текстах колоніальної літератури свідчить про толерування аристократією експансивної політики Британської імперії, за що вони й отримують винагороду від метропольної влади [6, с. 155].

Іван Нечуй-Левицький, як і Панас Мирний з Іваном Біликом, стверджує, що соціальна влада над українським рустикальним середовищем належить чужинцям (полякам чи росіянам). Соціальна залежність українців доповнюється і національним визискуванням, що лише поглиблює стан колоніального поглинання України. І пан Польський, і пан Бжозовський отримують право на закріпачення українських селян за лояльне ставлення до російської метропольної політики підкорення, хоча поляки належать до нації, яка стала жертвою експлуатації імперії. Визначення поміщицького середовища як польського дозволяє монолітно репрезентувати український світ, що стає подвійною жертвою Іншого (з боку і росіян, і поляків). Окрім того, «польський слід» у колонізації України повертає до традиційних вітчизняних моделей негачії Польщі, що усталилися ще в бароковій та романтичній культурах. Зрештою, в українській контрдискурсивній стратегії поляки завжди постають у ролі своєрідних посередників, які дозволяють замаскувати критику російського колоніалізму.

Однак владу над українським рустикальним світом польським чи російським поміщикам дозволяють здійснювати герої з іншого етнокультурного простору. Традиційними для авторів-реалістів співучасниками польського визискування над

українцями є євреї, яких у такій ролі часто репрезентували в бароковій та романтичній традиціях. Саме представники єврейської нації наглядають над селянством, втілюють панську політику в їх закріпаченні, а згодом здобувають і певну матеріальну незалежність та навіть конкурують із поміщиками в поневоленні українців. Проте така модель лише поглиблює ситуацію тотального підкорення селянської патріархальної спільноти різними чужинцями та підтверджує в її представників переконаність у тому, що український світ стає жертвою Іншого, усталюючи одновекторність антиколоніального наратива, в якому чужинці виразно марковані в негативних тонах, натомість «свої» стають їх невинними жертвами.

Соціальне закріпачення українського селянства здійснюється і за рахунок колаборації «своїх». У повісті «Микола Джеря» Івана Нечуй-Левицького влада пана Бжозовського втілюється безпосередньо через осавула, який представляє в тексті деморалізованого представника патріархального середовища України, оскільки допомагає реалізувати владу Іншого над «своїми». Історія його дружини, яку ввіймали на крадіжці сала та до якої застосовують моральний осуд (відповідно до законів патріархального світу), лише посилює ефект етичного краху таких персонажів та свідчить про негативне сприйняття їх серед «своїх». Франц Фанон наголошує, що постійне психологічне напруження колонізованого призводить до того, що бажання насильства щодо колонізатора спрямовується на представників власного національного світу [8, с. 19]. У «Миколі Джері» неможливість селян поквитатися з поміщиком штовхає їх до фізичної розправи над його представником, який є частиною «своїх», стає легкою здобиччю, а також отримує «справедливу кару» за те, що заплямував себе співпрацею з ворогом. Однак найголовнішим є те, що ситуація соціального та національного визискування, яка часто досягається коштом фізичної розправи над селянами (екзекуція над Миколою за відмову жати панське жито), провокує і відповідну зворотну реакцію, де насилля сприймається вже як «свята помста»: «У Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору» [4, с. 57].

Іван Нечуй-Левицький і Панас Мирний з Іваном Біликом стверджують, що поміщицьке домінування над селянством не просто засноване на добровільній згоді, а посилене мілітарним ресурсом Російської імперії. Будь-які конфлікти з кріпаками і пан Бжозовський, і пан Польський вирішують за допомогою війська метрополії, які

силою зброї відновлюють їхню владу, увиразнюючи колоніальну природу підкорення імперією українського простору. Так, стратегію замовчування в колоніальному дискурсі щодо забезпечення добробуту аристократії метрополії за рахунок завойованих територій (принцип «Менсфілд парку» за теорією Едварда Саїда) в українських контрдискурсивних текстах 1870-х років репрезентовано у відкритій формі та встановлено чіткий зв'язок між інститутом соціального закріпачення селян та колонізуванням імперією національного простору України.

У романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні», повісті Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» наголошено на спротиві колоніальній системі, який здійснюють окремі герої-пасіонарії, здатні до відвертого протистояння метропольним цінностям. Однак об'єктом їх активного опору постає не власне імперія та її можновладці, а толеровані нею соціальні групи та чиновники місцевого рівня. У ситуації колонізованої дійсності українського світу, яка провокує стан несвободи та несправедливості як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, у прозі 1870-х років проти імперських структур виступають персонажі-бунтарі з виразним нонконформістським світоглядом.

Романтична література прагне закріпити роль захисника національного простору за представниками козацького середовища, здатними відстояти справедливість силою зброї. Натомість у текстах Панаса Мирного та Івана Нечуя-Левицького в такій іпостасі опиняються герої з бунтівливим характером і ті, які постають спадкоємцями запорозької системи цінностей. Однак в умовах колонізаційної системи XIX століття така модель постає як регресивна форма козацької традиції, оскільки енергія спротиву втрачає масовий характер та оприявлює деструктивні форми боротьби. І Микола Джеря, і Чіпка Варениченко опиняються в ситуації одиночного протесту, перетворюючись на самотніх фанатиків ідеї пошуку справедливості, хоча кожен іде до неї своїм шляхом. Саме вкоріненість колоніальної системи руйнує українську традицію активного опору українського світу натиску чужоземного впливу та інспірує покірність і конформізм як психологічні моделі пристосування в патріархальному середовищі України. Саме такої логіки дотримується Гриць у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні», обираючи лінію невтручання та підлаштування під вимоги колоніальної політики, зберігаючи особистий матеріальний достаток.

Зрештою, автори вдаються і до певного повторення саме козацької традиції щодо опору чужоземному тиску, але вже у вимірі колоніальної дійсності XIX століття. Іван Нечуй-Левицький у повісті «Микола Джеря» для протагоніста обирає типовий «запорозький» шлях утечі як спробу протистояти поміщицькій сваволі. Ціною такого перегравання пана Бжозовського та уникнення його покарання стає багаторічне самотнє існування та покидання родини напризволяще. Повторення козацької долі дає шанс Джері отримати бажану свободу, а також відкриває шлях для подібного опору колоніальній системі іншим односельцям. Однак герой наслідує лише вектор «втечі від реальності», опиняючись, як і запорожці у свій час, на фронті, але цього разу на межі саме імперського світу. Однак для протагоніста лише втеча є ефективним способом опору метропольній системі цінностей, інші активні форми відстоювання власної долі він відкидає, лишаючи у своєму арсеналі пасивну модель звільнення від переслідування з боку поміщика та слуг імперії.

До наслідування запорозької моделі поведінки апелює і персонаж роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні» Максим Гудзь, який успадковує від дідуся Мирона козацьку мілітарну потугу та активність: «Січові оповістки про запорозьку вдачу, про запорозьку волю западали у гаряче серце онукове...» [3, с. 134]. Однак така поведінка в ситуації колонізованого українського простору, навіть у разі особистої свободи родини Гудзів, лишається непотрібною рустикальному світу. Маркування героя у виразних тонах інакшості (Махамед) лише підкреслює втрату патріархальним світом України сили до опору метропольному тиску та бажання витіснити на маргінеси залишки козацької сили. Однак ця нереалізована запорозька енергія намагає імперський мілітарний дискурс, посилюючи його експансивну потугу. Так, Максим Гудзь не лише стає частиною воєнної потуги метрополії, а й наслідує колоніальну модель в оволодінні простором Іншого на особистому рівні. Злодійське ремесло персонажа віддзеркалює його вростання в імперську систему цінностей, але в основі цього руху лежить енергія національного світу, що став жертвою імперії.

Важливим моментом стратегії опору Миколи Джері, звичайно, постає звернення до спорадичного насильства щодо своїх ворогів (осавула, пан Бжозовський), що, на перший погляд виглядає природною відповіддю на жорстокість у ставленні до українського селянства. Так, у силовому полі насилля опиняється весь простір колонізо-

ваного села України, владу над яким забезпечує саме сила імперської зброї. Спроби ж досягнути справедливості в стосунках із паном Бжозовським лише накликають фізичне покарання на Миколу та його батька. Отже, саме потреба протагоніста порухатися з паном за допомогою насильницьких дій позірно виглядає адекватною формою відплати і повернення своєрідного балансу в стосунки між колонізатором і колонізованим, проте наповнює український простір образами жорстокості: «як той звір кидається на товаряку, так кинувся Микола на Бжозовського ліжко і налапав панові ноги» [4, с. 72]. Насильство, будучи формою «справедливої відплати», вписується в контрдискурсивну стратегію українського письменства XIX століття, в якій глорифікація помсти є наслідуванням колоніальної моделі потвердження влади метрополії через легітимізований терор, оскільки антиколоніальний нарратив успадковує форми і прийоми культурного колоніалізму [5, с. 706].

Насилля як фактор спротиву колоніальній системі ще більше увиразнюється в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні». Чіпка Варениченко також демонструє потребу відновлення справедливості у світі через спротив дійсності, створеній колоніалізмом, проте досягнути цього легальним способом неможливо, оскільки система вимагає повного злиття з нею, з чим не погоджується протагоніст. Насильство постає способом реалізації бунту Чіпки проти норм та законів імперії, оскільки герой обирає шлях жорстокості як форми наслідування сили імперії у «відновленні» балансу правди в суспільстві і протиставлення метропольному центру внутрішньої енергії периферії. Прямування протагоніста до вибору на користь насилля (як ефективної дії в досягненні власних бажань) є результатом його життєвої історії, наповненої різними жорстокостями, що випадають на долю Чіпки. Герой із дитинства стає жертвою насильства з боку колоніальної системи, яка відбирає батька, а потім позбавляє через корумпованих чиновників землі, фізично карає за бажання протистояти їй, а також потерпає зі сторони українського колонізованого патріархального світу, який морально таврує його як неповноцінного члена суспільства: «Чіпка був виродком» [3, с. 53]. Протагоніст стає заручником такої «подвійної колонізації», в якій залишається вибір тільки між пристосуванством (Грицько) та розбоям. Вибір Чіпки на користь останнього свідчить про залишки в ньому козацької енергії, яка стимулює до активного опору імперії, але в умовах розкладання українського суспільства під

впливом російської колонізації вона може виявитися лише у формі «пропащої сили».

Виступ героїв-бунтарів проти колоніальної системи у творах Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні» й Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» оприявлює виразну кризу родинного життя, коли особа стає жертвою нонконформістської поведінки протагоністів. На думку Ніли Зборовської, цей мотив є центральним в українській реалістичній прозі, оскільки демонструє знищення української сім'ї і «руйнацію національної об'єднувальної сили, закладеної в традиції» [2, с. 132].

Порятунок Миколи Джері від переслідування поміщика призводить до втечі героя з родини, полишення її напризволяще. І навіть повернення за кільканадцять років Джері до сім'ї доньки не відновлює щасливого родинного життя, бо і батько, і донька втратили внутрішній емоційний зв'язок, лишаячись чужими одне одному. Чіпка в шлюбі з Галею теж здійснює «втечу» в розбійництво, перетворюючи дружину на безмовного свідка власної злочинної діяльності. Зрештою, бунтарська натура і Миколи, і Чіпки прирікає жінок до самотності в родині та згасання в тіні чоловіків.

Висновки. Реалістична проза 1870-х років продовжує формувати в українській літературі контрдискурсивну стратегію опору російському культурному колоніалізму. Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний та Іван Білик репрезентують досвід закріпачення селянства України як відверту форму колоніального визискування. Аристократія метрополії в образі Іншого за толерування російської експансивної політики здобуває соціальну та політичну владу над українським рустикальним світом, спираючись на мілітарну потугу імперії. Письменники-реалісти наголошують, що в умовах деморалізації колоніальною системою патріархального середовища спротив імперським силам вчиняють лише одинаки-бунтарі, які ще не втратили запорозького запалу. Однак козацька енергія активного відстоювання своїх прав вироджується в примітивне розбійництво чи егоїстичну втечу на край світу, підтверджуючи корозію національного характеру під тиском колоніальної травми. Так, українська реалістична проза, представляючи детальну картину української поневоленої дійсності, прагне говорити про осмислення наслідків стосунків з імперією у відкритій формі, а не в латентній. Загалом, антиколоніальні практики в прозі другої половини XIX століття потребують осмислення сучасним українським літературознавством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
2. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури : монографія. Київ : Академвидав, 2006. 504 с.
3. Мирний Панас, Білик Іван. Хіба ревуть воли, як ясла повні *Мирний Панас. Зібрання творів: У 7 т.* Київ, 1969. Т. 2. С. 33–370.
4. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря *Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: У 10 т.* Київ : Наукова думка, 1965. Т. 3. С. 34–142.
5. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / за ред. М. Зубрицької; 2-е вид., доповнен. Львів : Літопис, 2001. С. 703–708.
6. Саїд Е. Культура й імперіялізм / пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал [та ін.]. Київ : Критика, 2007. 608 с.
7. Тарнавський М. Нечуваний Нечуй. Реалізм в українській літературі / авториз. пер. з англ. Я. Стріхи. Київ : Лаурис; Торонто : Наук. т-во ім. Тараса Шевченка в Канаді, 2018. 288 с.
8. Фанон Ф. Гнані і голодні / пер. з фр. Київ : Вперед, LAT&K, 2016. 227 с.
9. Юрчук О. У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 224 с.